

CHRISTIAN RICO

Índex de les marques epigràfiques sobre *tegulae* romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga *Tarraconensis*)

A part dels testimonis arqueològics que han deixat de llur activitat, els fabricants de materials de construcció en terra cuita romans ens parlen a través dels segells a partir dels quals han individualitzat llur produccions respectives. Catalunya i el País Valencià ofereixen un catàleg prou interessant tant pel nombre de marques diferents (unes setanta) que per llur origen; és aquest que presentem aquí com a contribució al coneixement d'un sector, encara molt desconegut, de l'artesanía ceràmica romana del litoral tarraconense.

S'il est un secteur de l'artisanat de la terre cuite antique que l'on connaît très mal aujourd'hui, c'est bien celui des tuiliers et des briquetiers, que l'archéologie a longtemps négligés. L'épigraphie permet de pallier en partie cette lacune. Sur la frange méditerranéenne de la Catalogne et du Pays Valencien espagnols, plus de soixante-dix estampilles différentes de potiers ont été répertoriées et la plupart étudiées. Ce sont elles que nous présentons ici dans un catalogue que nous avons conçu avant tout comme un outil de travail de référence à l'intention première des chercheurs catalans et valenciens.

Les indústries ceràmiques constitueixen sens dubte una de les activitats econòmiques del món romà amb més importància. És una evidència. És cert que han deixat una quantitat extraordinària de materials que testimonien per ells sols de l'amplitud de tals activitats al llarg dels segles. Aquests han estat aviat molt estudiats i l'arqueòleg disposa avui de documents de treball ben identificats i generalment ben datats com són les ceràmiques "de luxe" i les àmfores. Ja se sap quines són les implicacions sobre el coneixement de l'economia d'una determinada regió i del món romà en general. És cert, però, que per ésser l'activitat econòmica potser la més ben coneguda quant a les seves produccions, queda d'altra banda una activitat sobre la qual subsisteixen més incognites pel que fa al

seu funcionament. Els textos antics es queden muts, l'epigrafia monumental, en oposició a l'epigrafia sobre terra cuita, de la que tornarem a parlar, és inexistent. L'arqueologia sols ens pot ajudar a entendre-la, però no ha estat sempre aprofitada tal com s'hauria esperat. Evidentment certs sectors de l'activitat ceràmica antiga són més ben coneguts que altres; recordem l'exemple de les fàbriques de *terra sigillata* itàliques o sud gèl·liques. De les grans indústries, com les de fabricació d'àmfores, la informació és en canvi més reduïda; és en tot cas més fragmentària. Es coneixen bé els materials, s'ignora quasi tot de les seves estructures, internes més que comercials. De fet, pocs treballs de camp sobre els propis tallers s'han realitzat fins ara. Els més actuals són sens dubte els de F.

Laubenheimer al sud de França, que poden ser considerats com exemplars per la quantitat i la qualitat de les informacions que s'han pogut i se segueixen encara recollint (Laubenheimer, 1985 i 1990).

És de tothom ben conegut que *Hispania*, al igual que Itàlia en el seu temps, fou, durant els tres primers segles de la nostra era, una zona de primera importància per a la producció d'objectes corrents de la vida quotidiana i de comerç en terra cuita, ceràmiques semifines i àmfores. Dels tipus de produccions com de la repartició geogràfica de les zones artesanals, es té una imatge molt completa que s'aguditza cada vegada més; això mostra, i és una bona cosa, la vitalitat de la investigació arqueològica¹. Malauradament poc es pot dir avui de l'organització interna dels mateixos centres de producció. De les indústries de fabricació d'àmfores vinàries a la zona costera de Catalunya i del País Valencià o de les prou famoses àmfores d'oli Dr. 20 a la vall del Guadalquivir, es té efectivament una imatge si més no truncada.

De les fàbriques de producció de materials destinats a la construcció, la informació és encara més reduïda. La causa principal és deguda, sens dubte, a una falta d'interès que repercuteix sobre la investigació de camp. Tal actitud és general a molts països, encara que avui s'observa en alguns d'ells una tendència sensible a pal·liar aquesta important mancança. Però és encara massa aviat per poder fer una primera síntesi sobre l'organització d'aquesta indústria ceràmica a partir de les poques dades que comença a proporcionar-nos l'arqueologia. Uns documents, però, ens ofereixen la possibilitat d'intentar-ne una primera aproximació; són les estampilles sobre *tegulae* i rajoles, tot i que ni són molt abundants ni sempre molt explícites.

En un precedent article (Rico, 1993), em vaig interessar per aquest material epigràfic i més particularment pel de la zona litoral de l'antiga província romana de la Tarraconense, avui dia Catalunya i País Valencià, incloent les Illes Balears. Es pot reunir un *corpus* d'una mica més de 70 marques diferents sobre *tegulae*, que invita a una interessant reflexió sobre l'organització de la producció ceràmica i de la seva difusió en una zona històrica i geogràficament homogènia com és la costa marítima de Catalunya i del País Valencià (Fig. 1). El treball que vaig dur aquests últims mesos va ser possible gràcies a la comprensió i l'ajuda de molts investigadors, directors de museus o de centres arqueològics, que em van orientar

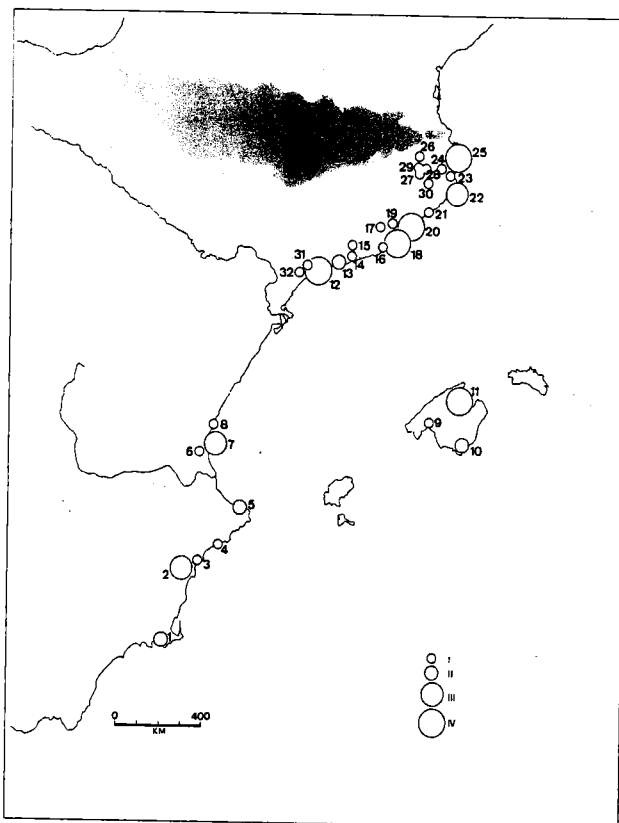

Figura 1. Mapa de repartició de les estampilles sobre *tegulae* romanes conegudes a Catalunya i al País Valencià: I. Una marca; II. 2 a 4 marques diferents; III. 5 a 9; IV. 10 marques diferents i més; 1. Cartagena; 2. Elx; 3. Alacant; 4. Vilajoiosa; 5. Dénia; 6. Bocairent; 7. València; 8. Sagunt; 9. Palma; 10. Santanyí; 11. Alcúdia; 12. Tarragona; 13. Albinyana; 14. St. Pere de Ribes; 15. Vilafranca del Penedès; 16. Barcelona; 17. Palau Solità; 18. Badalona (i afores); 19. St. Ginès de Vilassar; 20. Mataró (i afores); 21. Blanes; 22. Llafranc; 23. L'Estartit; 24. Viladamat; 25. Empúries; 26. Besalú (Can Llandric); 27. Vilauba; 28. Porqueres; 29. Puigaltes; 30. Girona; 31. Reus; 32. Riudoms.

durant les meves recerques i em van obrir sense cap dificultat les portes dels museus i de diversos dipòsits arqueològics². Era una necessitat de poder veure i estudiar per mi mateix les marques per comprobar-ne la lectura, però va comportar també algunes sorpreses, tal com estampilles inèdites. Aquest article em sembla per tant l'avinentsa per tornar a donar les gràcies a totes les persones que m'han ofert el seu concurs.

No tornaré a repetir aquí el que vaig desenvolupar en el primer article. M'ha semblat més profitós fer el catàleg el més exhaustiu possible de les marques sobre *tegulae* conegudes, les que he pogut estudiar com les que, malauradament, no he vist per raons diverses, de temps i de disponibilitat o inherents als propis museus. És una eina de treball la que proposo aquí, igual que altres tipologies de ceràmica, com a complement

de la síntesi ja publicada, a la que remeto quant a l'essencial. Tanmateix no és inútil fer abans algunes observacions.

La primera, que no escaparà a ningú, és que el nombre d'estampilles sobre *tegulae* actualment conegudes és més aviat reduït considerant la zona molt àmplia que s'estudia. Ho és encara més si es limita a les marques d'origen pròpiament hispànic; d'aquestes setanta marques, una vintena al menys són efectivament d'origen exterior, de la Gal·lia Narbonense (5), d'Itàlia i Roma particularment (15 i potser més). Les cinquanta altres marques constitueixen, no gensmenys, un conjunt que no és negligible; és, en la meua opinió, significatiu de la realitat antiga, encara que, amb tota seguretat, l'arqueologia no ens hagi fet conèixer totes les marques existents. Llavors tot indica que el marcatge dels materials de construcció en terra cuita no fou sistemàtic: per ara no es pot donar una explicació satisfactòria. De fet, ha pogut variar molt seguint les zones o les èpoques. Falten moltes dades, que sols pot aportar l'arqueologia, per poder clarificar problemes tan importants com la cronologia de totes les marques fins ara conegudes i els seus llocs de producció. Cal insistir sobre el fet que d'aquests dos punts depèn enterament el nostre coneixement del funcionament d'una de les activitats artesanals de les més presents quotidianament a l'època romana.

És una evidència que l'estampilla designa el productor, en el seu sentit més ampli. Els texts, generalment molt breus, comporten el nom d'una persona. Dues marques, CBPN a Empúries i AMFP a Tarragona, són d'interpretació més difícil. L'ús de la denominació romana (*duo* i *tria nomina*) és majoritari respecte als *cognomina* emprats sols (9 casos), que queden el més sovint molt abreujats. Igualment, els *tria nomina* (16 exemples segurs) es limiten majoritàriament a les inicials, mentre els *duo nomina* (12) comporten generalment la inicial del *praenomen* i el gentilici escrit amb gairebé totes les lletres. Tots els noms que no estan abreujats són en genitiu, el que implica una relació de propietat; així doncs, l'estampilla representa personatges en relació directa amb el procés de fabricació. La menció de la fórmula EX OFF(icina) en una marca provinient de Tarragona n'és la il·lustració més clara.

Nogensmenys, la veritable identitat d'aquest productor queda mal definida. Es tracta del terrissaire, doncs d'un artesà, propietari de l'equipament i que participa ell mateix en el procés de fabricació? O es tracta d'un

veritable "industrial" que posseeix els mitjans de producció, però que solament es contenta de recollir els beneficis d'aquesta activitat? Res avui, ni tan sols l'onomàstica i l'estatut jurídic d'aquests personatges, ens permet optar per una o altra solució. El més segur és que els dos casos de figura coexistien amb, potser, proporcions diferents segons les regions o les èpoques.

La repartició de les estampilles sobre *tegulae* posa de manifest l'existència de zones de concentracions importants als voltants i dintre les ciutats. No hi ha res de curiós; aquestes zones constituïen els principals mercats per als productors de materials de construcció i res es pot concloure sobre la ubicació dels centres de producció respecte als mercats urbans³. És aquí on s'ha d'esperar investigacions sistemàtiques de camp que permetran distingir una veritable jerarquització entre els diferents tipus d'obradors, tal com s'ha pogut comprovar al sud de França. Falta igualment una veritable investigació sobre el rol de les *villae* en aquesta producció. No hi ha avui informacions suficients per poder afirmar que els tallers foren automàticament lligats a aquests establiments rurals. És la hipòtesi que s'ha defensat molt respecte a les fàbriques d'àmfores de vi; i en aquest cas tampoc hi ha cap indicatiu especial que permeti sostenir-la, al menys en la seva totalitat. No és aquí el lloc de precisar aquesta opinió que vaig presentar en el precedent article.

A ningú se li pot escapar el fet que l'estampilla és un document d'utilització difícil; no aporta certituds sinó que permet introduir la problemàtica del funcionament i de l'organització de la indústria dels materials de construcció en terra cuita. És aquí el seu principal interès perquè toca els actors principals d'aquesta activitat econòmica del món romà. Però certament no ens en podem accontentar. Recau ara a l'arqueologia aportar les respostes precises a totes aquelles qüestions que planteja l'estudi epigràfic.

CATÀLEG

Per a més comoditat d'utilització, l'inventari segueix l'ordre alfabètic dels gentilicis; quan falta el gentilici, se seguirà l'ordre alfabètic normal. D'altra banda, les estampilles que tenen Roma i Itàlia per origen seran estudiades a part, al final d'aquest primer catàleg.

A • M • F • P (Fig. 3, 8)

D'interpretació difícil, aquesta marca presenta el text en negatiu; les vores del punxó són igualment

aparents, degut a una impressió d'aquest en la pasta de la *tegula*. Fou trobada en dos exemplars a les excavacions de la necròpolis paleocristiana de Tarragona l'any 1928 (Serra, 1929: 86).

APER

Aquesta estampilla és assenyalada pel *Corpus*, II, 4967, 3, que no dona cap altra precisió sobre el lloc i les circumstàncies de la descoberta, a alguna part de l'illa de Mallorca. C. Veny no la té ressenyada en el seu índex de les inscripcions de les Balears (Veny, 1965).

EX (hedera) OF / M ATT P (Fig. 3, 7)

[*Ex officina* / *M(arci) Att(ii) P(...)*]

L'originalitat d'aquesta marca de grans dimensions — 94 x 43 mm, lletres de 22 mm — és doble⁴; en primer lloc, el text, inscrit en negatiu sense cartela, consta de dues línies. Poques marques hispàniques són d'aquest tipus. Són: C IVLI / TAVRI i L IVNI / VEGETI a Tarragona, L SVLPICI / SABINI a Dénia. Pel moment no es pot treure cap indici cronològic d'aquesta particularitat, ja que cap d'aquestes marques són datades avui. L'altra característica del segell és la menció de la fórmula *Ex officina*, poc freqüent a la península Ibèrica⁵. A Roma, pel contrari, l'ús del terme *officina* és corrent, sent l'*officina* part d'una *figlina*, que es podria traduir per "centre de fabricació"; el terrissaire no és forçosament el propietari dels mitjans de producció, depenent en aquest cas d'un *dominus*. Aquest es presenta generalment com el mestre tan de la *figlina* com de les *officinae* que s'hi troben. Probablement, a *Hispania*, aquest esquema no sigui vàlid; l'organització romana de la producció de materials arquitectònics de terra cuita no fou "exportada" a les províncies. L'excepció la formen potser les fàbriques d'àmfores de la vall del Guadalquivir durant els segles segon i tercer. En el cas hispànic, *officina* ha d'entendre's més segurament com un centre de producció autònom; és possible que el terme englobe els dos, *officina* i *figlina*, que apareixen sobre les estampilles de Roma.

L'estampilla està impresa sobre una *tegula* d'un dels enterraments de la necròpolis descoberta amb motiu d'unes obres al carrer de l'Alguer a finals dels anys seixanta a Tarragona (Sánchez Real, 1971-72: 198).

P · AVI[DI] (Fig. 2, 3)

[*P(ublii) Avidi(i)*]

La marca, coneguda des del segle passat (*CIL*, II, 6252, 30 i Fita, 1871: 211) prové d'Empúries, únic lloc on és representada actualment (Almagro, 1952:

nº 164, 194). Manca la part dreta de l'estampilla, en una cartela rectangular en negatiu. El text ha estat transcrit PAVL[i] per Hübner, Fita i, finalment, Almagro, que no havien vist el punt de separació entre la P -la curva del qual no està tancada- i la A, tot i que és evident en el dibuix que dona M. Almagro en el seu catàleg. La marca està conservada als magatzems del Servei d'Investigacions Arqueològiques de Girona, on he pogut estudiar-la.

CN BEN (Fig. 2, 2)

[*C(aii) Ben(ii)*]

Marca en una cartela rectangular en negatiu, lletres en relleu. És coneguda en dos llocs diferents, Empúries (Almagro, 1952: nº 160, 92) i Tarragona; en aquest últim lloc, Hübner, en el *CIL* II, en recull quatre exemplars (4967, 4a-d), un altre fou trobat a les excavacions de la necròpolis paleocristiana al 1928 (Serra, 1929: 85); tres són conservats al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona.

El gentilic *Benius*, d'origen itàlic, és únicament representat a Tarragona (*RIT*, 164 i 235), la qual cosa ens permet suposar, però evidentment no afirmar-ho, que el terrissaire va instal·lar-se a l'*agger* de *Tarraco*.

CANP

La marca, que presenta lletres de grans dimensions, és atestada pel moment només a l'Alt Empordà; fou trobada en diversos exemplars a la vil·la dels Tolegassos al terme municipal de Viladamat (Casas, 1989: 61). Representa bé al terrissaire, bé al propietari del taller, sent potser els dos una única i mateixa persona. D'altra banda, no es pot decidir si CANP és l'abreviatura d'un *cognomen* o de *tria nomina*.

La presència, prop de la vil·la, d'un forn destinat a la coccio de materials de construcció suggereix que les teules que porten aquesta marca foren fabricades a la mateixa vil·la (Casas, 1989: 98-99). El context cronològic del forn de l'Olivet se situa dins el segle II d. C.

CASTORIS (Fig. 3, 1)

La marca és en negatiu, sense cartela. És ben coneguda a la zona nord-occidental del Mediterrani. A Espanya, l'àrea de la seva difusió va des d'Empúries al nord (Almagro, 1952: nº 165, 194), a Elx (marca inèdita), el punt més meridional, passant per València (Cueves, 1948: 278) i Tarragona⁶. El sud-est de França constitueix tanmateix la principal zona de comercialització dels materials estampillats CASTORIS.

Figura 2. Relació de procedències: 1-3, 5, 7-9 i 11: Empúries; 4, 10 i 12: Elx; 6: Llafranc.

Nogensmenys, es limita quasi a la costa de la Provença i al seu rera-país, trobant-se a Antibes (Alps Maritims) l'única marca atestada més a l'est d'aquesta zona (Fédière, 1981: 8). És a la ciutat de Fréjus, l'antiga *Forum Iulii*, on es constata la més gran concentració dels productes de *Castor* (Fédière, 1981: 8); molt segurament, com ho vaig defensar en el article ja citat, la seva *officina* va funcionar molt a prop d'aquesta ciutat, en l'àmbit de la qual és ben coneguda per l'arqueologia l'activitat ceràmica que s'hi desenvolupà durant l'època romana (Brentchloff, 1980: 75-78).

L'activitat d'aquest terrissaire es pot situar dins la segona meitat del Ier segle de la nostra era, i més precisament, a l'època flàvia (Fédière, 1981: 8). *Castor* era contemporani i, molt probablement veí, de dos altres fabricants de materials d'arquitectura de terra cuita, els productes dels quals foren igualment "exportats" a la zona litoral de la Tarraconense, *Marus* i *Lucius Herennius Optatus*, com ho veurem més endavant.

CBPN (Fig. 2, 1)

La marca es presenta en una cartela rectangular en negatiu, amb les lletres en relleu. Fou trobada a

Empúries i es conserva al Servei d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Fou publicada per M. Almagro que, malgrat tot, no va aconseguir desxifrar la tercera lletra (Almagro, 1952: n° 166, 195). És inventariada al *CIL*, II, 6252, 28, que dona la lectura molt aproximativa BBN[...].

L $\overline{\text{CAP}}$ (retro) (Fig. 3, 15)

[*L(ucii) Cap(...)*]

L'estampilla és petita, en negatiu i sense cartela. Representa les *duo nomina* del terrissaire. Només és coneguda a Tarragona, on prové de la necròpolis paleocristiana. És inèdita.

P COE PISTI (Fig. 2, 4)

[*P(ublii) Coe(lii) Pisti(li)?*]

Aquesta estampilla, de factura mediocre, en una cartela rectangular i amb les lletres en relleu, es conserva al museu de l'Alcúdia d'Elx (n° d'inventari AL 174). El *CIL* II assenyalava dos exemplars incomplets provinents del mateix lloc: P CO[...]. (n° 6346, 1) i [...]OE PISTI (n° 6252, 23).

No és atestada a cap altre jaciment de la Tarraconense. En canvi, és coneguda en quatre exemplars a la zona de Fréjus i Puget-sur-Argens, a la Provença

francesa (Fédière, 1981: 12). És possible que el terrissaire fou originari d'aquest lloc.

LCV (Fig. 3, 16)

Les lletres són en negatiu sense cartela. Representen les inicials dels *tria nomina* del terrissaire. La marca només és coneguda a Tarragona. Prové de les excavacions de la necròpolis paleocristiana fetes per J. Serra Vilaró al 1928 (Serra, 1929: 86).

C F

Estampilla en una cartela rectangular en negatiu, lletres en relleu. Fou publicada per M. Ribas que la trobà durant les excavacions a la Torre Llauder (Ribas, 1972: 138)⁷. És desconeguda fora d'aquest lloc.

T · FAD · LIC · F (?) (Fig. 4, 3)

[*T(iti) Fad(ii) Lic(ini o iniani) f(ecit)?*]

Aquest segell prové de la vil·la romana de Can Torradeta (Vilassar de Dalt), prop de Mataró (Prevosti, 1981b: 133-134). L'estampilla és llegida T · FAO (sic) · LIC, però el dibuix deixa veure sense cap problema les dues lletres lligades AD. La part final del segell és incompleta, però deixa veure part d'una lletra que interpretem com una F per *F(ecit)*. No és, però, del tot segur.

La marca és igualment atestada a Mallorca per dos exemplars, un d'ells molt incomplet, que podrien provenir de les excavacions antigues de *Pollentia* (Veny, 1966: 161-162). L'autor, que havia llegit *Fab(ius)* en lloc de *Fad(ius)*, posava en relació aquest terrissaire amb *M. Fabius Licymnus*, que fou *officinator* de *Lucius Verus* a Roma. L'aproximació, agosarada, és fins i tot impossible.

T. Fadius Lic(...) és molt probablement un terrissaire local del nord de Catalunya.

S · G (Fig. 3, 12)

La marca és sense cartela, les lletres en negatiu. Versemblantment *S(...)* *G(...)* correspon a les inicials de les *duo nomina* del terrissaire. Prové de la necròpolis tardorromana de la Boatella de València (Cueves, 1948: 278).

L · HERENN̄ i L · HERENNI / HERENNI (Fig. 3, 5-6)

L'estampilla és sense cartela, amb grans lletres capitals en negatiu. Es coneixen tres variants: una amb nexes NNI, una altra amb la I solta, la darrera sense la I final, sent el nexes HE comú a les tres. La marca està ben representada a la zona costera de la *Tarraconensis*, a les

ciutats antigues de *Baetulo* (*CIL*, II, 6252, 27 i Prevosti, 1981a: 177) i de Tarragona (Serra, 1929: 85), i als jaciments valencians de l'Alcúdia d'Elx (*CIL*, II, 6346, 2-3) i de Bocarent, als afores de València (Aranegui, 1978: 223-228). Fora de Catalunya i del País Valencià, l'estampilla és atestada a diversos jaciments del sud-est de França, des de Fréjus -on és majoritària- fins a Ventimiglia (Fédière, 1981: 10).

Les dades aportades per excavacions fetes a Fréjus permeten datar la marca L · HERENN̄ d'època flàvia (Fédière, 1981, 10), contradient N. Lamboglia i C. Aranegui que la situaven en els segles II i III (Lamboglia, 1950: 158 i 172 ; Aranegui, 1978: 227-228). L'estudi d'aquesta marca no es pot dissociar del de l'estampilla L · HER · OPT, de la que tractarem tot seguit.

L · HER · OPT (Fig. 3, 4)

[*L(ucii) Her(ennii) Opt(ati)*]

Aquesta marca és molt similar, morfològicament, a les de CASTORIS i MARI: absència de cartela, forma de les lletres impreses en negatiu. No sols en la paleografia les tres marques presenten similituds, sino també en llur àrea de difusió respectiva, que cobreix el litoral nord-occidental de la conca mediterrània, des de Ventimiglia, el punt més a l'est, fins a Elx. L · HER · OPT és tanmateix el que coneix la més àmplia difusió. La trobem, de sud a nord, a Elx — *CIL*, II, 6346, 1 —, València (Cueves, 1948: 278), Alacant (*CIL*, II, 6252, 24), Tossal de Manises (Abascal, 1993: 141) i Sagunt⁸, pel que fa al País Valencià. A la zona costera de Catalunya, l'àrea de distribució és menys allargada, però els jaciments més nombrosos. Així, l'estampilla està representada a Tarragona per diversos exemplars (Serra, 1929: 85; 1932: 108; 1935: 74), Barcelona (Piera, 1962: 283), Empúries (Almagro: n° 163, 193-194)⁹. Al Maresme, fou trobada a San Ginés de Vilasar, al nord de Barcelona (Balil i Ripoll, 1952: 181), a la vil·la de Can Torradeta (Vilassar de Dalt) (Prevosti, 1981b: 133-134) i a Mataró: a la vil·la suburbana de Can Rafart (Prevosti, 1981b: 352) i a la de la Torre Llauder, on les excavacions successives han proporcionat diferents marques, des que M. Ribas començà les investigacions en els anys 60 (Ribas, 1966: 29; 1972: 138)¹⁰, fins aquests darrers anys (Prevosti i Clariana, 1982-1983: 218)¹¹. La ciutat romana de *Pollentia* representa una altra etapa important de la difusió a la Tarraconense dels materials estampillats L · HER · OPT (Veny, 1966: 164-165)¹². Fora d'*Hispania*, tres marques són atestades a Roma (*CIL*, XV, 1, 2412), la majoria es localitza tanmateix a

tot el sud-est de França, entre el Rhòne i els Alps marí-tims (Ventimiglia) (Fédière, 1981: 10).

Malgrat la mancança de dades arqueològiques fiables, és possible proposar una data per a l'activitat de *L. Herennius*; les similituds que presenta l'estampilla amb els segells CASTORIS i MARI, com igualment les grans similituds morfològiques (quant a la forma, les dimensions i la pasta) dels materials que porten aquestes marques, i posades en relleu per A. Bermúdez a Tarragona (Bermúdez, 1987: 365-366), permeten de fer-les contemporànies; recordem que CASTORIS i MARI són d'època flàvia. Tot indica, doncs, que *L. HER. OPT* pertany a la mateixa època. Això concorda amb la datació de l'estampilla *L. HERENN.*, que proposem d'interpretar senzillament com una variant de la primera¹³.

Lucius Herennius, Marus i *Castor* eren productors contemporanis i, sens dubte, veïns; els materials fabricats en llurs tallers foren, sinó sempre, comercialitzats junts, o en tot cas en diferents ocasions. Però la ubicació dels centres artesanals, del de *L. Herennius* en particular, no ha estat mai un problema molt debatut. Lamboglia proposava Ventimiglia (*Albintimilium*), però sense explicitar els seus arguments (Lamboglia, 1950: 158, n.175), i P.-A. Février Fréjus, però sense aprofundir (Février, 1956: 178); per la seva banda, M. Ribas no dubtava sobre el seu origen hispànic, i "iluro-nense" precisament, quan es va descobrir, a Can Llauder, la marca sobre *tegulae* i també sobre àmfores (Ribas, 1966: 7). Aquesta última troballa donava un fonament suplementari a la tesi de l'origen tarraconense del terrissaire; malgrat el fet que les àmfores descrites per Ribas hagin desaparegut, diversos autors, com R. Pascual o A. Tchernia, han gairebé avalat amb més o menys prudència la idea (Pascual, 1980: 269-270; Tchernia, 1971: 62-63; Aranegui, 1978: 227).

Recents excavacions a Fréjus ofereixen una altra i diferent aproximació. A "La porte d'Orée", foren trobades àmfores i *tegulae* estampillades MARI, datades de l'època flàvia; les anàlisis de pastes efectuades per M. Picon no són ambigües: els productes de *Marus* foren fabricats a Fréjus (Laubenheimer, 1991: 250-252 i 257 sq.). Llavors, considerant les similituds quant a materials, tipus d'estampilla, àrea de difusió i datació de les dues marques, es pot concloure que *Lucius Herennius Optatus* estava igualment instal·lat a la ciutat narbonense. Nogensmenys, les relacions d'aquest productor amb *Marus* i *Castor* són difícils de precisar, sempre que no s'hagin localitzat i estudiat els seus tallers.

A què respon tan important difusió de materials d'arquitectura produïts en diverses *officinae* de *Forum Iulii*? La resposta és certament difícil de trobar, perquè no obeeix a les regles habituals del comerç marítim, i fou potser un fenomen temporal. Per això no crec gaire en la hipòtesi evocada per A. Bermúdez (1987: 370) i renovada molt recentment per I. Rodà (1993: 175); la idea és que *L. Herennius Optatus*, però també *Marus* i *Castor*, disposaven d'una veritable xarxa de sucursals - algunes de les quals haurien pogut ser Mataró i Sagunt - distribuïdes per tot l'arc nord-occidental del Mediterrani. Recordem, però, que els materials de construcció de terra cuita són els productes que menys han estat comercialitzats a llarga distància¹⁴. Tal organització, que s'aparentaria a la xarxa establerta en el nord d'Itàlia i a la Gàl·lia pels productors de sigil·lata itàlica a finals del segle primer abans de la nostra era i a principi del següent, significaria que la demanda fou no solament realment important, sinó també que els tallers locals no podien respondre a ritmes de producció elevats. Suposaria que, en un moment particular, *L. Herennius, Marus* i *Castor* haguessin monopolitzat, en tot cas controlat, gran part del mercat nord-mediterrani dels materials d'arquitectura en terra cuita. És difícil admetre-ho pel fet de ser aquests fàcils de fabricar arreu amb una infraestructura mínima.

C · IVLI · ATE

[*C(aii) Iuli Ate(...)*]

Aquesta marca, en una cartela en negatiu i les lletres en relleu, prové de la vil·la romana de Can Llandric a Besalú. Cinc exemplars, tots fragmentats però que permeten restituir el text en la seva totalitat, foren trobats als sondeigs d'exploració efectuats a l'octubre del 1960 (Casas i Nolla, 1984, 214).

C · IVLI · / TAVRI (Fig. 3, 9)

[*C(aii) Iuli(i) Tauri*]

L'estampilla fou trobada sobre una *tegula* d'una de les inhumacions de la necròpolis paleocristiana de Tarragona (Serra, 1930: 10). És molt elegant tant per la seva morfologia, les vores i el text en negatiu, com pel tipus original d'*hederae* que separen els tres noms del terrissaire i amb què acaba el text.

L · IVNI / VEGETI (Fig. 3, 10)

[*L(ucii) Iuni (i) Vegeti*]

L'estampilla és de doble línia, el text inscrit en negatiu sense cartela. En els dos exemplars conservats

al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona i ja publicats pel *CIL*, II, 4967, 10, es pot observar l'empremta de la matriu que no es pot considerar com una cartela propiament dita.

C · L · P

Estampilla en una cartela en negatiu, lletres en relleu; és coneguda a Empúries (Fita, 1871: n° 18a, 211; Almagro, 1952: n° 168, 195) i a la *villa* romana de la Torre Llauder a Mataró (Ribas, 1972: 138).

CLV

De la vil·la del Morrell (Sant Andreu de Llavaneres) prové aquesta estampilla, les lletres en relleu dins d'una cartela rectangular o, a vegades, arrodonida (Prevosti, 1981b: 502). El més interessant és que la marca és igualment coneguda sobre pivots d'àmfores Dr.2-4, fabricades al mateix lloc del Morrell, on M. Ribas realitzà les principals observacions sobre el jaciment en els anys 30 (Miró, 1982-83: 230 i 233). És una de les poques marques, amb P · VSVL · VEIEN a Llafranc, que trobem sobre *tegula* i sobre àmfora.

L LVCRETI SERVILII GALLI SEMPRONIANI C V FELICIO

[*L(ucii) Lucreti(i) Seruillii Galli Semproniani, c(larissimi) u(iri), Felicio (seruus)*]

Inhabitual per la seva llargària, aquesta estampilla de tres línies presenta les vores i el text en negatiu. Fou documentada en primer lloc a Vilajoiosa, a 25 km al nord d'Alacant (Alföldy, 1977: 217-221). Recentment, s'han descobert uns quaranta exemplars al centre de producció ceràmica de l'Almadrava, al territori de Dénia. Sense cap dubte els materials segellats de la marca de *L. Lucretius* foren fabricats en aquest lloc¹⁵.

El seu interès és de donar els noms de dos personatges, d'estatut diametralment oposat: un senador, *clarissimus vir*, desconegut per la prosopografia, i un esclau (o llibert?) seu, *Felicio*. Així doncs, a nivell de la producció de materials ceràmics d'arquitectura, cadascun dels dos actua a nivells diferents. Evidentment, al primer, el seu rang li prohibeix exercir qualsevol activitat artesanal, menyspreada pels seus semblants. El seu rol és, doncs, invertir capital en l'activitat econòmica, en aquest cas ceràmica. La fase executòria és aleshores a càrrec d'un home de confiança, esclau o llibert; en efecte, el text no ens informa sobre la condició jurídica de *Felicio*.

L'estampilla contrasta amb totes les conegudes a *Hispania*; tanta informació és inhabitual i es pot dema-

nar-ne legítimament quina és la raó. Dels noms que apareixen sobre les altres estampilles, es pot dir que representen als mateixos artesans, siguin treballadors i propietaris del capital i dels mitjans de producció, siguin empresaris que no intervenen directament en el procés de fabricació; no és sempre possible decidir entre l'un o l'altre, ja que l'estudi prosopogràfic no permet posar en relació cap dels noms coneguts sobre *tegula* amb membres de les "burguesies" municipals o equestre, o amb més raó, de la noblesa senatorial tarraconense.

L'estampilla és tardana, segurament de finals del segle II o del segle III en raó de la menció del títol de *C(larissimus) V(ir)*. Aquesta correspon a un costum ben discernible en les estampilles sobre Dr. 20 d'aquesta mateixa època d'indicar, per part dels grans terratinents membres de l'ordre senatorial, un títol tan prestigiós. Però de la utilitat de tal precisió, no es té cap certitud.

C · LVT · PRI

[*C(aii) Lut(atii) Pri(mi o milli o millini)*]

Coneguda a Cartagena, on fou trobada l'any 1726 a la zona del port (*CIL*, II, 4977, 11) i a la ciutat romana de *Pollentia* (Arribas *et alii*, 1978: 222), l'estampilla es presenta sense cartela, sent el text imprimit en negatiu.

M · M · C

La marca porta les inicials de les *tria nomina* del terrissaire. Fou trobada en un *bipedalis* reutilitzat en un enterrament a la necròpolis tardana de la Boatella a València (Cuevas, 1948: 278). No és coneguda a cap altre lloc de la costa tarraconense.

C (?) M I

L'estampilla, trobada a Dénia al segle passat, fou publicada per F. Fita (Fita, 1884: 22) i apareix en el *CIL* II, sota el número 6252, 25. La primera lletra, retrògrada, podria ser una C molt oberta, tal com l'havia interpretat Fita. L'autor desenvolupava el text com *C(enturiae) M(arci) I(uni)*, fent un paral·lelisme entre aquest i un altre personatge, *T. Iunius Seuerus*, militar conegut per una inscripció trobada a la mateixa Dénia (*CIL*, II, 3583). La hipòtesi és poc satisfactoria; s'hi podria veure, més senzillament, les inicials de les *tria nomina* del terrissaire.

MARI (Fig. 3, 2)

La marca és impresa en negatiu, sense cartela. Està representada a la costa catalana, des de Tarragona

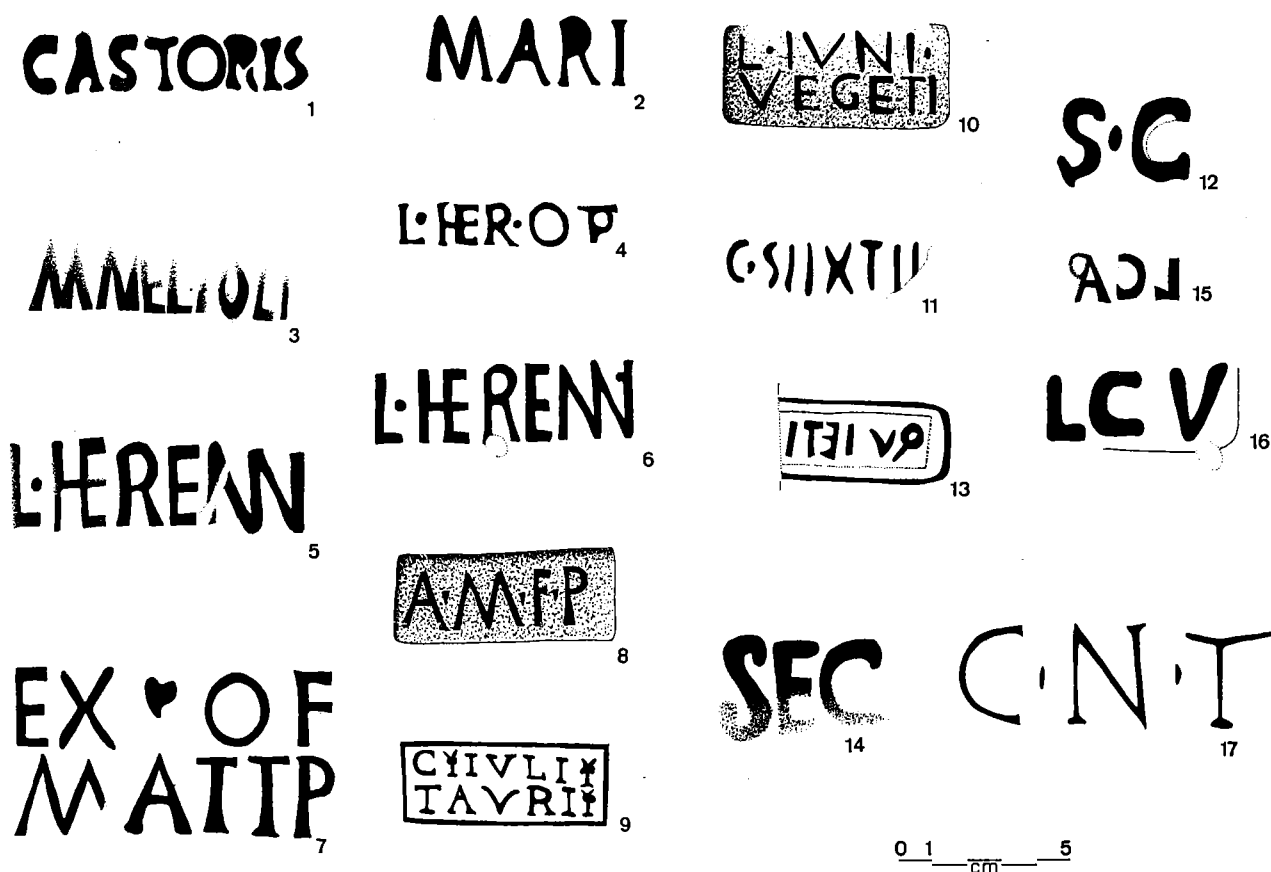

Figura 3. Relació de procedències: 1, 11 i 13: Empúries; 2, 6-10, 15-17: Tarragona; 3, 4 i 12: València; 5: Badalona; 14: Llafranc.

(*CIL*, II, 4967, 13; Tulla *et alii*, 1925-26: 61; Serra, 1929: 85; 1930: 10; 1935: 74) fins a Empúries (Almagro, 1952: n° 162, 193), passant per Sant Pere de Ribes a Vilanova i la Geltrú (Bellmunt, 1968: 326) i Mataró (Ribas, 1966: 29; Samm, 1977: 59; Prevosti, 1981b: 390). El museu del castell de Bellver, prop de Palma de Mallorca, conserva un exemplar incomplet que se suposa prové de la ciutat romana de *Pollentia* (Veny, 1966: 162). Al País Valencià, la trobem a València i a l'Alcúdia d'Elx¹⁶.

Ja hem vist que *Marus* és un terrissaire originari de Fréjus (Provença), com l'han demostrat les anàlisis de pastes efectuades sobre diverses àmfores i una *tegula* que porten el mateix segell i trobades en les excavacions de "La Porte d'Orée" a Fréjus (Laubenheimer, 1991: 237 i 257 sq.). La seva activitat es pot situar a l'època dels emperadors flavis, al mateix moment que dos altres productors de materials ceràmics presents al litoral tarraconense, *Castor* i *Lucius Herennius Optatus*. Com aquests últims, *Marus* "exportava" els seus productes a gran part de la costa del sud-est de França, des de Toulon fins a Mònaco (Fédière, 1981: 11).

M MEL POLI (Fig. 3, 3)

[*M(arci) Mel(ii) o Mel(inii) Poli(...)*]

La marca, molt esborrada i procedent de la necròpolis de la Boatella a València, és inèdita¹⁷. Està conservada en els magatzems del SIAM d'aquesta ciutat.

És del tipus de les marques de Fréjus, el text imprès en negatiu sense cartela. No és coneguda en cap altre lloc del litoral català i valencià; en canvi, està ben representada al sud-est de França, i a tota la zona de Fréjus particularment (Fédière, 1981: 12). La trobem a Roma, junt amb L · H E R · O P T (*CIL*, XV, 2413).

Amb molta certesa, *M. Melius* (o *Melinus*) va instal·lar-se a l'antiga *Forum Iulii*.

MI

L'estampilla, les lletres en relleu dins una cartela impresa, fou trobada en les excavacions del *forum* de Tarragona l'any 1930 (Serra, 1932: 108). J. Serra Vilaró veia en les dues lletres que la constitueixen la contracció de *MarI*, el que és dubtós, vist que el tipus de l'estampilla no correspon a la marca MARI, en negatiu sense cartela.

MVL (retro) (Fig. 2, 9)

Estampilla en una cartela rectangular, presenta lletres molt fines en relleu. La particularitat d'aquesta marca es la L, en escritura "capital-cursiva" i retrògrada. No es pot excloure, no gensmenys, que l'estampilla en la seva totalitat fos retrògrada; en tal cas, hauríem de llegir aquí LVM. Però no es pot decidir per cap d'aquestes lectures. De fet, a la *Tarraconensis* i al nord-est de la província romana en particular, no es troba cap dels dos tipus de *cognomina*, siguin noms com *Mulio*, *Mullus*, *Mulso* i llurs derivats, siguin noms de la família de *Luminosus*.

El terrissaire firmant dels materials amb aquest segell estava versemblantment instal·lat a Llafranc, on foren descobertes, a principis dels anys vuitanta, estructures relacionades amb un conjunt, de talla desconeguda vist que no s'ha pogut excavar en extensió, de producció d'àmfores vinàries i materials de construccions de terra cuita (Canes *et alii*, 1982: 177-178 i Barti i Plana, 1993: 87-99 -noves excavacions-). Els materials estampillats MVL (o LVM), a l'igual que els d'altres productors de Llafranc, foren comercialitzats a Empúries (Almagro, 1952: n° 159, 191).

Q NENTINI

[*Q(uinti) Nentini(i)*]

Aquesta estampilla, procedent de l'entorn de Sabadell, presenta, com és molt habitual, les lletres en relleu en una cartela rectangular en negatiu. La N i la T estan lligades. No té correspondència a Catalunya o el País Valencià.

Del jaciment romà on ha estat trobada, prop del llogaret de Santa Magdalena a Palau Solità, se sap poca cosa; el material acompanyant és constituït de ceràmica sigil·lata de la segona meitat del segle primer (De Montes i Pascual, 1962: 301).

C · N · T (Fig. 3, 17)

L'estampilla, que porta les inicials dels *tria nomina* del terrissaire, fou descoberta antigament a Tarragona. És assenyalada al *CIL* II, 4967, 14. Presenta les lletres en negatiu sense cartela. El museu arqueològic comarcal de Reus conserva un altre exemplar, de dimensions més reduïdes, provinent d'un jaciment de l'entorn d'aquesta ciutat.

C · OBVLNI (Fig. 2, 5)

[*C(aii) Obulni(i)*]

És en certa manera una de les marques més famoses de l'Alt Empordà. És coneguda en diversos exem-

plars, sencers o incomplets, a *Emporiae* (*CIL*, II, 6252, 32; Almagro, 1952: n° 161, 192), Girona i en alguns jaciments dels voltants de Banyoles: a la *villa* de Vilauba -foren trobats 23 fragments durant les recents excavacions (Tremoleda *et alii*, 1989: 55-56)-, a Porqueres (Castanyer i Roure, 1985: 182) i a Puigpalter (Tremoleda *et alii*, 1987: 144)

L'activitat de *C. Obulnius* pot ser seguida gràcies a les excavacions de la *villa* de Vilauba. Quatre fragments de l'estampilla van ser trobats en un terraplè que servia per a la construcció de les parets de l'edifici (Tremoleda *et alii*, 1989: 62). La ceràmica sud-gal·lica present en aquest mateix estrat (Drag. 15/17, 27, 24/25 i 29b) permet datar-lo abans dels anys 70/80 de la nostra era.

L'emplaçament del taller de *C. Obulnius* no és conegut. Els autors de l'excavació, basant-se en la freqüència de la marca a Vilauba i el seu veïnatge, suposen que fou molt a prop de la vil·la, el que no és del tot impossible. Pot ser una pista d'investigació a seguir.

L PAB[---] (Fig. 2, 7)

Estampilla incompleta, només coneguda a Empúries, on fou trobada l'any 1951 a la Casa Romana n° 1; és actualment conservada al Museu Monogràfic (inv. n° 1074) (Almagro, 1952, n° 158, 191).

T · PAETI (Fig. 4, 2)

[*T(iti) Paeti*]

El segell és del tipus corrent amb cartela en negatiu i les lletres capitals en relleu; presenta el nexa de A i E. Fou trobada amb una altra marca sobre *tegula*, A · TERRAE, a Albinyana (El Vendrell, Barcelona), al lloc dit "Tomovi de las Pessas" (Bellmunt, 1968, 320). És atestada igualment a Tarragona (Serra, 1929: 85); diversos exemplars molt esborrats foren trobats durant les excavacions de la necròpolis paleocristiana.

PAPVS MEVI

[*Papus Meui (seruus o libertus?)*]

L'estampilla és coneguda en quatre exemplars al castell de Bellver a Palma de Mallorca. La procedència no és coneguda amb certesa; C. Veny proposa *Pollentia* però sense seguretat (Veny, 1966: 162 i 164). L'estampilla presenta les lletres en relleu dins una cartela rectangular en negatiu.

El *cognomen* *Papus*, rar, és característic del grup dels lliberts i esclaus. Per aquesta raó proposem de veure en *Papus* un llibert o un esclau de *Mevius*.

Aquest gentilici és poc freqüent a la península Ibèrica (*CIL*, II, 3268); es coneix nogensmenys a estampilles sobre àmfores Pascual 1 i Laietana 1 (Q MEVI i MEVI). Malgrat tot no es pot pretendre relacionar l'estampilla de Mallorca amb aquestes últimes.

C · POMPON[---]

L'estampilla, de la que no es té cap altra notícia, és únicament coneguda a Cartagena, on fou trobada, segons el *CIL*, II, 4968, 18a, prop de la muralla.

PRI (retro) (Fig. 2, 8)

[*Pri(mi o illi o illini)*]

Marca en una cartela en negatiu, lletres capitals en relleu. És coneguda a Empúries (*CIL*, II, 6252, 31; Almagro, 1952: n° 167, 195) i a Torroella de Montgrí, a la vil·la romana de "Camp de la Gruta" (Casas i Nolla, 1984: 153-157), sent amb molta probabilitat Llafranc el centre productor dels materials de construcció (*tegulae*) que porten aquesta marca (Canes *et alii*, 1984: 178).

QVIETI (retro) (Fig. 3, 13)

L'originalitat d'aquesta estampilla és de presentar les vores de la cartela i les lletres en negatiu. El text és enterament retrògrad. La marca és coneguda sobre dos tipus de materials, *tegulae* i rajoles molt gruixuts (60 mm), aquests últims destinats a estructures de calefacció (hipocaust) de termes o d'edificis particulars. Aquests materials foren fabricats probablement a Llafranc, on foren trobats en un abocador del complex de terrissaire de la vila (Canes *et alii*, 1984: 179-180). Com les dues altres estampilles PRI i MVL, QVIETI és igualment conegut a la *Neapolis* d'Empúries a través de diversos exemplars conservats al Museu Monogràfic (Almagro, 1952: n° 172, 197).

NSI

Marca amb cartela rectangular en negatiu, lletres en relleu. Les tres lletres es podrien interpretar com les inicials del terrissaire, *N(umerius) S(...)* *I(...)*. És atestada a Cartagena (muralla) (*CIL*, II, 4967, 18c) i a Tarragona (*forum*) (Serra, 1932: 108); no s'ha localitzat.

L · SATRI

[*L(ucii) Satri(i) o Satri(nii)*]

La marca, sense cartela i amb les lletres en negatiu, és particular de Blanes, l'antiga *Blandae*. Fou trobada en diferents exemplars durant unes excavacions efec-

tuades a la mateixa Blanes, al lloc dit "Els Pradets", a la tardor de 1972 (Vilà *et alii*, 1977-78: 249).

SATVR[...] (Fig. 2, 12)

[*Saturn(ini)?*]

Estampilla amb cartela rectangular; les lletres són en relleu. Encara que estigui trencada a la part dreta, porta el *cognomen* del terrissaire, *Saturninus*, molt usual en el món romà. La marca fou trobada a l'Alcúdia d'Elx i està conservada en el museu monogràfic. És inèdita.

SEC (Fig. 3, 14)

[*Sec(undi o dini)*]

Els materials segellats amb aquesta marca foren potser fabricats a Llafranc; un exemplar fou trobat efectivament durant les excavacions de 1980-81 a la zona artesanal antiga. Una altre exemplar, desconegut per M. Almagro, es conserva al Museu d'Empúries. Les lletres són en negatiu, sense cartela.

C · SEXTIL[I] (Fig. 3, 11)

[*C(aii) Sextil(i)*]

Estampilla en negatiu sense cartela. És coneguda únicament a Empúries (Almagro, 1952: n° 171, 196). Cal remarcar la grafia de la E, escrita amb dues astes verticals. Fou impresa sobre *imbrex*, el que assenyallem aquí per aparèixer rarament.

SPESI (Fig. 4, 1)

Es poden observar dos exemplars d'aquet segell, inèdit, en una mateixa *tegula* exposada al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona. La seva particularitat és la forma de la cartela, *in planta pedis*, no coneguda en altres marques sobre materials de construcció en terra cuita a la *Hispania* tarraconense.

L · SVLPICI / SABINI

[*L(ucii) Sulpici(i) Sabini*]

Aquesta estampilla, característica de Dénia i del seu entorn (*CIL*, II, 6252, 26; Fita, 1884: 22) presenta el motiu de palma, poc usual en l'epigrafia sobre terra cuita a *Hispania*. Està impresa totalment en negatiu, lletres i vores de la cartela.

A · TERRAE

Estampilla en una cartela, lletres en relleu. Fou trobada fortuïtament a Albinyana (El Vendrell, Barcelona) al lloc dit "Tomovi de las Pessas" (Bellmunt, 1968, 320). Del jaciment, no es té cap informació complementària. És desconeguda en altres llocs.

G · TIMINI

[G(aii) Timini(i)]

L'estampilla es presenta en una cartela impresa en negatiu; les lletres són en relleu. Fou trobada en prospecció superficial al jaciment de "La Vinya del Pau", a Vilafranca del Penedés (Giró Romeu, 1959: 305-306).

C TRI[---] (Fig. 2, 11)

Estampilla incompleta, inèdita, provinent de la *Neapolis* d'Empúries i conservada al Museu Monogràfic (nº inv. 1073)¹⁸. És una petita marca, del tipus corrent, amb cartela rectangular i lletres en relleu. Els gentilicis començant per *Tri-* són massa nombrosos per proposar una restitució del nom del terrissaire.

VS

El segell només és conegut a Tarragona; és inèdit. Diversos exemplars, molt esborrats, són conservats al museu de la necròpolis paleocristiana. És del tipus amb cartela en negatiu i les lletres en relleu.

P · VSVL · VEIEN (Fig. 2, 6)

[P(ublīi) Vsul(enīi) Veien(tani?)]

L'estampilla, en una cartela rectangular en negatiu i les lletres en relleu, fou publicada per primera vegada per J. Badia l'any 1966, que donà una lectura incompleta d'una marca trobada a Llafranc sobre àmfora Pascual 1, SVL · VEIEN (Badia, 1966: 265-266). La mateixa lectura va ser proposada anys més tard per A. Barti i R. Plana per al mateix segell imprès aquesta vegada sobre un fragment de teula romana (1989: 141). Ni ell ni els altres autors precisen en aquell moment que les marques eren incompletes. Fa poc, noves excavacions a Llafranc han donat llum a tota una sèrie, totes fragmentades, però que permeten restituir el text sencer (Llinàs i Sagrera, 1993: 107-108). Comporta les *tria nomina* abreuats del terrissaire.

L'activitat d'aquest terrissaire, probablement instal·lat a Llafranc i que produïa tant àmfors (del tipus Pascual 1) com materials de construcció (Barti i Plana, 1993), se situa, sense que es pugui precisar més, durant l'època augusta.

Estampilles fragmentades de restitució difícil o de lectura dubtosa

CNAI

L'estampilla és assenyalada per J. Serra Vilaró (Serra, 1932: 108), sent possible que la lectura del text fos errònia. No s'ha trobat al Museu de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona.

[---]CEILI (Fig. 2, 10)

Manca la part esquerra de la marca, en una cartela rectangular i les lletres en relleu. Fou trobada a l'Alcúdia d'Elx i està conservada en el museu del mateix jaciment on he pogut estudiar-la. És inèdita.

[---] OF CALVI (?) (Fig. 4, 7)

El segell sorprèn per la seva petitesa, inhabitual en les marques sobre *tegulae* o rajoles. El text en relleu, del qual falta la part esquerra, és bastant mediocre. Es pot proposar a títol d'hipòtesi la restitució EX OF CALVI.

L'estampilla, de procedència desconeguda, està conservada al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona.

L FA[BI?] MOLI (?) (Fig. 4, 4)

L'estampilla és molt esborrada, sent la restitució del text molt incerta. És del tipus corrent amb cartela rectangular en negatiu i les lletres en relleu. Prové de les excavacions de la necròpolis paleocristiana de Tarragona. És inèdita.

L · O · M (?)

La marca fou trobada a la necròpolis cristiana de Tarragona i publicada per J. Serra Vilaró (1929: 85). La seva lectura no és segura. De fet no s'ha pogut localitzar al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona.

[---]IN(?)LA PAVLI EX FVN / [---]P(?)ERIANO
[---]

L'estampilla, incompleta, consta de dues línies dintre una cartela rectangular. Prové de les excavacions de "Can Boada Vell", a Palau de Plegamans, on fou descoberta una vil·la recentment (Auladell, 1992: 76-81). No és coneguda a cap altre lloc de la zona¹⁹.

TE[.].S

L'estampilla prové de Badalona, on està conservada al Museu Municipal. És del tipus "clàssic", amb cartela rectangular i les lletres en relleu. El text ha estat en gran part esborrat per marques concèntriques fetes amb el dit abans de coure la *tegula*. Aquestes marques, interpretades generalment com les dels propis obrers, són habituals i realitzades generalment abans de posar-hi el segell. Aquesta darrera en canvi és la marca de l'artesà principal, propietari del taller. En aquest cas precís, l'obrer ha marcat la *tegula* que va fabricar després d'estampillar-la, fent desaparèixer

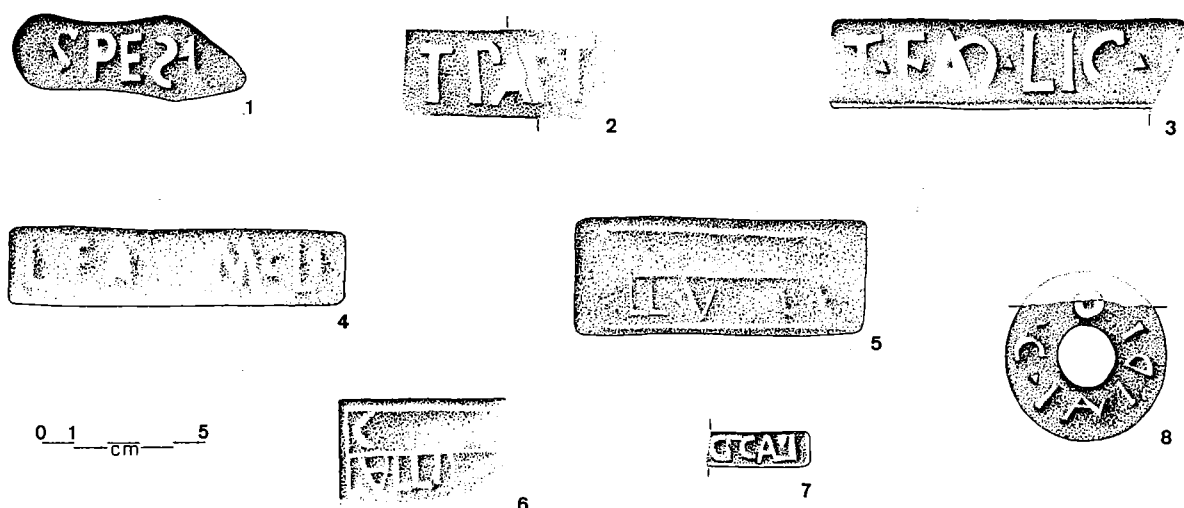

Figura 4. Relació de procedències: 1-7: Tarragona; 8: Riudoms (a partir d'un dibuix inèdit de Jaume Massó).

quasi tot el nom que aquí ens interessa; només es poden restituir amb seguretat les dues primeres lletres, TE, sent la S final molt hipotètica.

Aquesta estampilla, trobada durant obres antigues a Badalona, és inèdita.

[---]VAESCIN (?)

De *Pollentia* prové aquesta marca incompleta, de restitució difícil, solament dibuixada per J. Llabrés i R. Isasi en la memòria corresponent a les excavacions de 1930-1931 (Llabrés i Isasi, 1934, : lām. XI, A).

C[---] / ALLIVI [---] (Fig. 4, 5-6)

Tres exemplars, dos amb cartela sencera, d'aquest segell es conserven al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona (inv. NPT 556/26-11 i 12, 603). El text és malauradament sempre molt esborrat i cap indicatiu permet proposar una restitució plausible del mateix. Només es pot endevinar una C al començament de la primera línia, una A invertida, dues L, una V i potser una I a la segona. El tipus d'aquestes marques, el text en dues línies en relleu dins una cartela en negatiu, la valoració del text dins la cartela mitjançant un doble marc en relleu, fan pensar que siguin d'origen italià.

Provenen de la necròpolis paleocristiana de Tarragona, però la bibliografia no les assenyala.

Estampilles provinents de Roma i de la península Itàlica

Són actualment 25 marques sobre *tegulae* o altres materials de construcció, representant almenys 15

productors diferents de Roma i d'Itàlia que coneixem a la costa de Catalunya i del País Valencià. D'aquestes, tres - Q OCTA VRSI, CN DOM ATTIC i O · C · I AVIDI - no les he trobat en cap de les ressenyes fins avui disponibles, és a dir el *CIL* XV, 1, els *indices* de H. Bloch (1967) i les diverses publicacions de l'Institut Finlandès de Roma (Steinby, 1973-1974; 1978-1979 i Steinby i Suolahti, 1977-78). L'origen d'aquestes marques, pel tipus de cartela per a la primera i la tercera, i pel nom del terrissaire pel que fa a la segona, és possiblement romà. Caldria efectuar anàlisis de pastes per assegurar-se'n.

L'inventari segueix l'ordre alfabètic dels llocs on han aparegut les marques.

- Badalona

T · CAMIDIE · ATIMET · DOL / EX PR PL AVG (Fig. 5, 3)

[*T(itus) Camidie(nius) Atimet(us) dol(iare) / ex pr(aediis) Pl(otinae) Aug(ustae)*]

L'estampilla és de forma circular, amb la cartela interrompuda en la seva part superior per un "orbiculus" (o medalló en relleu "superposat" al segell mateix); és específica de les *officinae* en activitat a l'entorn de Roma entre el regnat de Domicià i el de Caracal·la (Steinby, 1974-75: 20). Està ben datada en l'època de l'emperador Trajà per la menció de la seva esposa, Plotina, com a propietària de les *praediae*, o terrenys, on se situava l'*officina* de *T. Camidienius Atimetus*.

L'estampilla fou trobada en diversos exemplars sobre rajoles utilitzades en la construcció de l'hipocaust

d'una vil·la localitzada als afores de Badalona, al llogaret de Ca l'Andreu a Tiana (Prevosti, 1981a: 199 i 203).

CN · DOM ATTIC

[Cn(aei) Dom(itii) Attic(i)]

En una cartela rectangular es presenta aquesta estampilla romana trobada a la vil·la de Ca l'Andreu a Tiana, a l'antic *agger baetulonensis* (Prevosti, 1981a: 203). Desconeguda fins ara a Roma, es podria relacionar el terrissaire amb la *gens Domitia* de Roma, propietària de diverses *figlinae* en activitat desde l'època flàvia fins a mitjans del segle II, sent Cn. Domitius Atticus un dels nombrosos lliberts que continuaren treballant com a *offinatores* per aquesta família (cf. CN DOMITI CLEMENTIS).

La forma del segell és comuna a Roma fins l'època neroniana i reapareix durant els primers anys del segon segle (Steinby, 1974-75: 20). A Badalona, l'estampilla fou trobada conjuntament amb una altra marca romana ben datada dels anys de l'emperador Trajà; és molt possible que CN DOM ATTIC sigui d'aquesta darrera època.

CN DOMITI CLEMENTIS (Fig. 5, 2)

[Cn(aei) Domiti(i) Clementis]

Estampilla de forma circular, amb medalló anepígraf, característica del període Domicià - Caracal·la.

Cn. Domitius Clemens és ben conegut a Roma (CIL, XV, 1, 102a-b); és un dels lliberts *offinatores* de la *gens Domitia*. Està en activitat durant l'època domiciana i els primers anys del segle II. El segell està datat a Roma (CIL, XV, 1, 102b) dels primers anys del segle II (Steinby, 1974-75: 56).

L'estampilla prové d'una vil·la parcialment excavada en el lloc anomenat "Ca l'Alemaný", als afores de Badalona (Prevosti, 1981a: 70-71). Els dos exemplars, l'un d'ells sencer, que hi foren trobats estan conservats actualment al Museu municipal de Badalona.

– Elx

TONNEI DE FIC[LINIS / VICCANIS] (Fig. 5, 4)

L'estampilla, de la qual falta quasibé la meitat, està conservada al museu monogràfic de l'Alcúdia d'Elx. Fou assenyalada per Hübner en el CIL II, 6346, 4a-b, amb la lectura aproximada i incompleta []INEI DF[]. El *Corpus* dona una altra marca truncada, sens dubte del mateix taller, []I DE FIC[], de la qual es desconeix el lloc de conservació.

És del tipus semicircular amb medalló central, característic dels anys 30-70. L'estat de la marca no permet determinar a quina de les dues variants documentades al CIL XV, 1 s'aparenta: TONNEI DE FICLINIS / VICCANIS (658a) o TONNEI DE FICLINIS / VICCIANIS (658b).

– Empúries

Q · OCTA · VRSI (Fig. 5, 1)

[Q(uinti) Octa(uii) Vrsi]

L'estampilla es presenta en una cartela en negatiu i de forma semicircular, amb les lletres en relleu. Es conserva en el Servei d'Investigacions Arqueològiques de Girona, on he pogut estudiar-la i rectificar la lectura fins ara proposada. En efecte, apareix en el CIL, II, 6252, 29, amb la lectura molt aproximada []C SOD[]NV[]. En el seu *corpus* de les inscripcions empuritanes, M. Almagro dona una lectura més encertada però encara molt incompleta Q · OCL[]RS (Almagro, 1952: n° 169, 196). És cert que el text està molt esborrat, de manera que és imprescindible un calc; aquest permet restituir Q · OCTA · VRSI, denotant l'escriptura retrògrada de la S.

Aquesta nova lectura de l'estampilla d'Empúries permet descartar la relació entre aquesta marca i una matriu en bronze conservada al Museu de Sant Pere de Galligants a Girona que proposaren G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà (1991: n° 180, 167). El segell és igualment de forma semicircular, però de talla més petita que l'estampilla, i, sobretot, porta un text, identificat pels autors, completament diferent, S(extus) RVL(lius) NEOS o RVL(ius) NEO.

Pel seu tipus, l'estampilla prové molt segurament d'Itàlia, potser de Roma, però no és coneguda ni del CIL, XV, 1, ni de Bloch o M. Steinby. En canvi, la forma de la cartela és característica dels anys 30-70 de la nostra era (Steinby, 1974-75: 19).

– Mallorca

SAL · EX · PR / AN VER

[Sal(arese) ex pr(aedia Quintanensia) An(nii) Ver(i)]

Tres exemplars d'aquest segell d'origen romà, de dues línies i rectangular, són coneguts a l'illa de Mallorca. L'un fou trobat a Palma al segle passat i es conserva actualment al Seminari Diocesà de la ciutat, un altre a Ses Salines a Santanyí. Aquest últim està publicat pel CIL, II, 4987, 2. El tercer segell es troba al castell de Bellver i potser prové d'Alcúdia (Vený, 1966: 160).

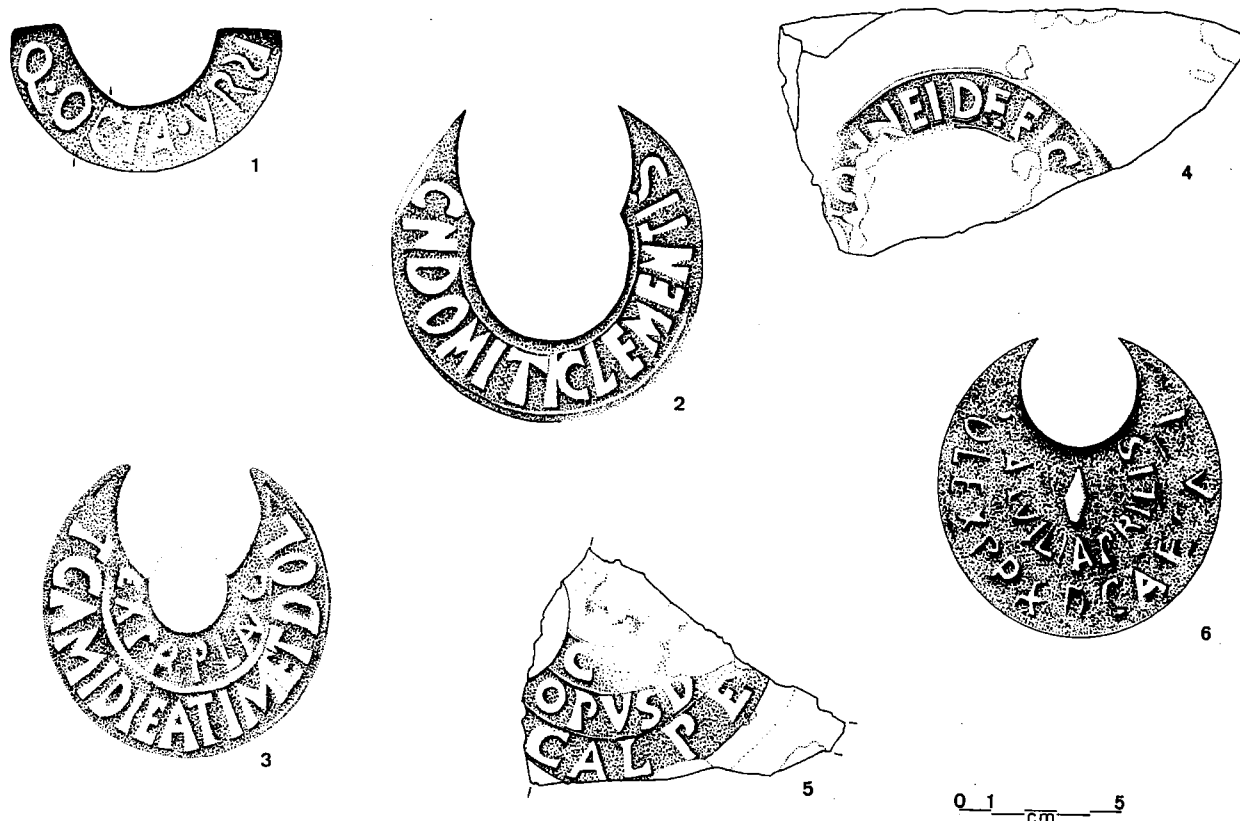

Figura 5. Estampilles romanes. Relació de procedències: 1: Empúries; 2-3: Badalona; 4: Elx; 5: Mataró; 6: Tarragona.

[DOLIA]RE A ARISTI M[ENANDRI] / [GLAB]RION ET TORQ COS

[*Doliare A(uli) Aristi(i) Menandri / Glab(ri)on(i) et Torq(uato) co(n)s(ulibus)*]

L'estampilla és incompleta però es pot restituir el text per conèixer el mateix segell a Roma, d'on és originari (*CIL*, XV, 1, 829). És del tipus circular amb "orbiculus" a la part superior. El segell porta la data consularia de 124.

Està conservada al museu del castell de Bellver, a Palma de Mallorca, sense procedència coneguda (Veny, 1966: 159-160).

E[X FIG SVP M] IVLI / FO[RT]VNATI

[*Ex fig(linis) sup(erioribus) M(arci) Iuli(i) Fortunati*]

Dos exemplars d'aquesta marca són atestats a Mallorca. L'un fou trobat al 1777, potser a Santanyí, encara que el *CIL*, II, 4967, 2 el fa provenir curiosament de la ciutat d'*Italica*, a la Bètica romana. L'altre,

potser originari de les excavacions de Llabrés i Isasi a *Pollentia* (Veny, 1966: 159), està conservat al castell de Bellver.

És de tipus circular, amb "orbiculus", però de datació encara desconeguda. Així, H. Dressel, al *CIL*, XV, 1, 601 la situa a l'època d'Adrià, quan C. Veny proposa els anys de Septimi Sever. Per la seva banda, M. Steinby acceptaria la datació de Dressel (1974-75: 92).

Q M VCI ASCL (?)

[*Q(uinti) Muci(i) Ascl(epiades)*]

L'estampilla, sobre un troç d'*imbrex*, presenta les lletres en relleu en una cartela en negatiu. Es troba al castell de Bellver i procedeix amb molta seguretat de *Pollentia*, on fou trobada per Llabrés; és dibuixada, en efecte, en la làmina XV, B de la memòria d'excavació, però el dibuix deixa veure un text bastant diferent, Q MCIAS U (sic) D (Llabrés i Isasi, 1934: lám. XVB). Fou publicada el 1966 per C. Veny, que dona

en canvi una lectura divergent, Q MCIAS LP (Veny, 1966: 162). Més recentment, M. Steinby la posava en relació amb altres marques anàlogues documentades a Roma (Q · MVCI ASC[lepiad] - *CIL*, XV, 1, 2401 -) i a Nàpols (Q · MVCI ASCLEPIAD - *CIL*, X, 8042, 76). Segons l'investigadora finlandesa, *Q. Mucius Asclepiades* seria d'origen campanià (Steinby, 1978-79: 69).

C · SERGI · C F

[C(aii) Sergi(i) C(aii) f(ili)]

L'estampilla, en una cartela rectangular i el text en relleu, és d'origen itàlic, versemblantment d'alguna part del *Latium*; sols és coneguda en alguns llocs d'aquesta regió, a Anzio i a Cora (*CIL*, X, 2a, 8043, 79).

Dos exemplars foren trobats a l'illa de Mallorca. El primer, descobert a la necròpolis de Santanyí el 1797, és inventariat al *CIL*, II, 3687. El segon, trencat a la part dreta i que prové potser de les excavacions dels anys 30 a *Pollentia*, està conservat al castell de Bellver a Palma (Veny, 1966: 160-161).

El text, escrit en grosses lletres en negatiu, consta de dues línies. És característic de l'època de Trajà i dels primers anys del regnat d'Adrià; de fet, l'estampilla està datada per M. Steinby dels anys 120, però anteriorment al 123, moment en el qual la precisió de la data consular esdevé quasi sistemàtica (Steinby, 1974-75: 19 i 93).

[Q V]ICI

D'aquesta estampilla, amb cartela semicircular en negatiu, només es poden llegir les tres darreres lletres. C. Veny no ha donat cap restitució del text (Veny, 1966, 160-161). Proposem aquí Q VICI, per conèixer aquesta a Casella, prop de Roma d'on és originària (*CIL*, XV, 1, 1513). La forma és típica de Roma en els anys 30-70.

- Mataró

L BRVTT[IDIUS AVGVSTALIS FEC / OP DO] EX FIG OC [M CAES N PAET] / CO[S]

[L(ucius) Bruttidius Augustalis fec(it) / op(us) do(liare) ex fig(linis) Oc(eanis) M(inoribus) Caes(ari) n(ostri) Paet(ino) / co(n)s(ule)]

En aquesta estampilla, molt fragmentada, es pot endevinar la disposició del text, en tres línies concèntriques; és del tipus circular amb "orbiculus", el més corrent entre Domicià i Caracal·la. L'activitat de L.

Bruttidius, sota l'emperador Trajà i encara durant alguns anys sota el seu successor, està ben coneguda per diversos segells de Roma (*CIL*, XV, 1, 373-377 i Steinby, 1974-75: 70-71); l'estampilla és ben datada per la data consular de 123.

Prové de les excavacions realitzades a finals del 1963 a "Can Xammar", al casc urbà de Mataró (Ribas, 1988: 130).

[C] CALPE[TANI HERMETIS] / OPVS D[OLIA-RE EX FIG] / C[AESARIS N] (Fig. 5, 5)

[C(aii) Calpetani Hermetis / opus doliare ex fig(lina) / Caesaris n(ostri)]

En aquest segell molt fragmentat, provinent del mateix lloc que el precedent²⁰, no es pot llegir molt de cada una de les tres línies que el constitueixen; el text complet es pot restituir, però, gràcies al *CIL*, XV, 1, 320. L'estampilla és del tipus ben conegut a Roma, de forma circular amb medalló. També ho és el terrissaire, un llibert d'un dels més importants productors de materials ceràmics de construcció de Roma durant els primers decennis del segle II (Helen, 1975: 128-129).

La marca està datada de l'any 123 (Steinby, 1974-75: 65).

- Tarragona

DOL E PRAED CAES N / AQVILI APRILIS (Fig. 5, 6)

[Dol(iare) ex praed(iis) Caes(aris) n(ostri), Aquili(i) Aprilis]

El segell és circular amb "orbiculus" i ben conservat per lo que fa a la cartela. En canvi el text, en relleu, ha sofert bastant del temps i algunes lletres són més o menys esborrades. La marca, ben coneguda a Roma (*CIL*, XV, 1, 361), és dels primers anys del regnat d'Adrià (Steinby, 1974-75: 69-70). Fou trobada a les excavacions de J. Serra a la necròpolis paleocristiana (1929: 85).

O · C · I AVIDI (Fig. 4, 8)

[O(pus) C(aii) I(ulii) Avidi(ani)]

La forma circular d'aquest segell invita a atribuir-li un origen itàlic sinó romà; no és documentat, però, a Roma o al seu entorn. És conegut per dos exemplars, l'un trobat sobre *imbrex* en prospecció superficial a la vil·la romana de "Mohins Nous" a Riudoms, prop de Tarragona, l'altre es conserva al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona. Aquest últim porta el

text molt esborrat. És reproduït per Serra Vilaró (1929: lám.44, nº 2).

G RAS

[*G(arii) Ras(inii)*]

L'estampilla és impresa sobre una *tegula* trobada durant les excavacions de 1930 a la necròpolis paleocristiana. Fa l'objecte d'una menció senzilla per Serra (Serra, 1932: 205).

La mateixa marca és coneguda a Roma (*CIL*, XV, 1, 1171), d'on és segurament originària. No s'ha localitzat al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona.

La troballa d'estampilles d'origen romà, i accessòriament itàlic, a la Tarraconense, no és un fet excepcional. Marques romanes i itàliques estan igualment documentades a tota la part sud-est de la Gàl·lia narbonense, a Sardenya i, sobretot, a Àfrica del nord (Rico, 1993; Steinby, 1981: 237-245; Zucca, 1987: 667-672). La manera com arribaren a les províncies mediterrànies no suposa cap problema; els materials de construcció fabricats a Roma i a Itàlia servien de llast en els vaixells que retornaven des d'Itàlia als seus ports d'origen. Queden, però, preguntes a les quals encara no s'han donat respostes satisfactòries. Fou realment important la quantitat de materials itàlics "exportats" a les províncies, i a *Hispania* particularment? Fou aquest tràfic regular? Falten moltes dades, tant tècniques com arqueològiques, per esbrinar-ho. S'ignora, en efecte, quina era realment la proporció de materials segellats en les *officinae* de Roma. Es desconeix el tonatge dels vaixells comercials, així com el pes de llast necessari perquè navegessin quasi buits amb tota seguretat. Sens dubte mai se sabrà quan un *navicularius* embarcava com a llast en els ports itàlics *tegulae* i *bipediales* i quan arena i pedres²¹. Segurament que un estudi tècnic, utilitzant tots els coneixements actuals quant a arquitectura naval antiga proporcionats per l'arqueologia submarina, els texts i altres dades arqueològiques - que sens dubte existeixen però són molt disperses - permetrà tenir una visió més clara d'aquest tràfic entre Roma i les províncies de la conca mediterrània. No és aquí, però, el lloc d'emprendre tal estudi.

Aquests materials, d'origen exterior a la Tarraconense, foren sense cap dubte minoritaris; la major part de la demanda en materials d'arquitectura en terra cuita -*tegulae*, *imbrices*, materials d'hipocaust, etc...- anava a càrrec dels tallers locals. Les estampilles en són el testimoni més directe. Ara per ara, es

coneix uns cinquanta tallers pel nom dels seus propietaris que documenten les estampilles. De quina manera aquestes són representatives de la totalitat de la corporació? Quins tallers segellaven els seus productes i quins no? Quina era, finalment, la proporció? Aquestes preguntes són essencials per al coneixement d'un sector precís de l'artesanía de la terra cuita. No es poden, però, resoldre sols amb l'estudi de l'epigrafia. La investigació arqueològica aportarà segurament algunes de les claus que permetin entendre millor l'organització dels centres de producció de materials d'arquitectura en terra cuita. Passa també per l'excavació en extensió, com a l'Almadrava prop de Dénia. És un exemple a seguir i a desenvolupar arreu de Catalunya i del País Valencià.

CHRISTIAN RICO
Casa de Velázquez, Ciudad Universitaria
28040 Madrid

NOTES

- 1 Donar-ne una bibliografia succinta i fins i tot elemental seria molt llarg vist el nombre important d'articles escrits sobre aquests temes. Es pot tenir no gens menys una bona idea de l'avanç dels estudis a: *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental, Actes del I col·loqui d'Arqueologia (Badalona, 28-30 de novembre, 1 de desembre de 1985)*, Monografies Badalonines, 9, 1987, amb aportacions de nombrosos investigadors peninsulars.
- 2 És l'ocasió per tornar a expressar una vegada més el meu profund agraïment a E. Sanmartí (museu d'Empúries), A. Martín i J. Sagrera (servei d'investigacions arqueològiques de Girona), J. Espaladé (museu del Suro de Palafrugell), J. García (museu de Mataró), P. Padrós (museu de Badalona), A. Ribera (servei d'investigacions arqueològiques municipal de València), J. A. Gisbert (museu de Dénia), R. Ramos (museu de l'Alcúdia d'Elx), P. Sada i J. Massó (museu de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona) i M. Prevosti (Barcelona).
- 3 Tot i tenint en compte a més a més que els productes de certs terrissaires han estat comercialitzats en diferents llocs, sovint molt alunyats els uns dels altres, com poden ser Tarragona i Cartagena (marca NSI), Tarragona i Empúries (marca CN BEN) o Cartagena i *Pollentia* (marca C LVT PRI).
- 4 Excloent la *hedera* que és una fantasia del terrissaire; veure igualment a Tarragona C · IVLI · / TAVRI, i la marca de L SVLPICI / SABINI de Dénia.
- 5 Els exemples que conec són: OFF HILARI FACTA a Puente Genil i Córdoba (*CIL*, II, 4967, 8 i 6252, 20a-b), OF OP[...] a Alcalá la Real (*CIL*, II, 4967; 15), EX OF PROTI VACAIÆ a Astorga i OF SATVRNINI a Tiermes.
- 6 Quatre exemplars es conserven al museu de la necròpolis paleocristiana de Tarragona. Provenen molt segurament de les excavacions dels anys 20-30, però no apareixen a les memòries d'excavacions.

- 7 No es va trobar durant la meua visita al museu de Mataró al mes de maig de 1992, malgrat els esforços del seu conservador Joaquim García.
- 8 El *CIL* II assenyala tres marques, totes mal llegides : L · HER · OF (4967, 41b), LHERC (4967, 41c) i HPOF (4967, 41d).
- 9 Una altra estampilla, no publicada, està conservada al Museu del Suro de Palafrugell (fons Badia).
- 10 En l'article, l'autor assenyala una marca que no s'ha pogut trobar, L · ERE, que podria ser una variant de L · HERENN.
- 11 La darrera marca trobada és la del "Pla d'En Boet", prop de Can Llauder, sobre una *tegula* d'uns dels enterraments excavats. La informació es de J. Garcia i J. A. Cerdà a qui dono les gràcies.
- 12 Són tres exemplars publicats amb la lectura incorrecta L · HER · OF, per *Lucius Her(ennius) Officinator*.
- 13 G. Fédière proposava que *L. Herennius Optatus* fos un llibert de *L. Herennius*; la hipòtesi, per molt seductora que sigui, no pot ser retinuda per les raons esmentades abans.
- 14 Amb excepció, és clar, dels materials provinents de les *figlinae* de la regió de Roma. És aquest però un problema a part que he estudiat en el precedent article.
- 15 El material és encara inèdit; la informació ve donada per J. A. Gisbert, del museu arqueològic de Dénia i director de l'excavació, a qui reitero el meu agraïment. Sobre el taller de l'Almadra, un primer avanç a : Gisbert, 1991: 114-116.
- 16 Aquests dos últims exemplars són inèdits.
- 17 D. Cueves, que va publicar a finals dels anys 40 el material provinent d'aquesta necròpolis, no en fa menció.
- 18 La fitxa d'inventari del museu assenyala que fou trobada en el *kardo* B l'any 1954.
- 19 La menció d'un *fundus* podria indicar que la marca fou fabricada a la regió de Roma, encara que no hi ha res de segur. Efectivament, aquesta marca no està documentada en cap *corpus* d'estampilles sobre *tegulae* de Roma.
- 20 No se sap res de les circumstàncies de la seva troballa; apareix únicament mencionat com a donació al Museu de Mataró; vegeu "Donació al Museu Municipal de Mataró", a *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, 11-12, 1980, p. 429 ("un fragment de tègula "opus Calpe" de Can Xammar").
- 21 La utilització d'arena i de pedres com llast és efectivament documentada per l'arqueologia submarina i pels texts.
- AULADELL, J.; 1992: Notes preliminars sobre la vil·la romana de Can Boada Vell (Palau de Plegamans, Vallès Occidental). *Limes*, 2, 7, pp. 6-81.
- BADIA, J.; 1966: Hallazgo de ánforas romanas en Llafranc (Gerona). *Ampurias*, 28, pp. 265-266.
- BALIL, A. i RIPOLL, E.; 1952: Actividad arqueológica en Cataluña durante los años 1950 i 1951. *AEA*, 25, pp. 178-186.
- BARTI, A. i PLANA, R.; 1993: La terrisseria d'època romana de Llafranc (Palafrugell, Girona). *Cypsela*, 10, pp. 87-99.
- BARTI, A. i PLANA, R., 1989: Noves aportacions a l'estudi del jaciment romà de Llafranc. *Cypsela*, 7, pp. 137-146.
- BELLMUNT, J.; 1968: Notas de arqueología de Cataluña y Baleares. Barcelona. *Ampurias*, 30, pp. 320-326.
- BERMÚDEZ, A.; 1987: Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo noroccidental: Lucius Herennius Optatus, Marus y Castor, *officinarios*. *Jornades Internacionals d'Arqueologia romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial de la Hispania Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga (Granollers, 5-8 de febrer de 1987)*, Granollers, pp. 364-371.
- BLOCH, H.; 1967: *The Roman Brick Stamps not published in vol. XV, 1 of the Corpus Inscriptionum Latinarum including Indices to the Roman brick stamps*. Roma.
- BRENTCHALOFF, D.; 1980: L'atelier du Pauvadou, une officine de potiers flaviens à Fréjus. *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 13, pp. 73-116.
- CANES, J.; NOLLA, J. M. i ROCA, X.; 1982: Un forn de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-81. *Ampurias*, 44, pp. 147-183.
- CASAS, J.; 1989: *L'Olivet d'en Pujol i Els Tolegassos*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Sèrie monogràfica, 10, Girona.
- CASAS, J. i NOLLA, J. M.; 1984: *Carta Arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.
- CASTANYER, P. i ROURE, A.; 1985: Porqueres: Noves aportacions a la seva periodització partint de l'estudi ceràmic. *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 2, pp. 175-195.
- CUEVES, D.; 1948: Elementos constructivos romanos encontrados en la necrópolis de la Boatella de Valencia. *Crónica del III congreso arqueológico del Sudeste español (Murcia, 1947)*, Cartagena, pp. 275-278.
- DE MONTES, A.M. i PASCUAL, R.; 1962: Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares. *Ampurias*, 24, pp. 301.
- FABRE, G.; MAYER, M. i RODÀ, I.; 1991: *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*. Publications du Centre Pierre Paris, 22, Paris.
- FÉDIÈRE, G.; 1981: Tuiles et briques romaines estampillées de Fréjus et de sa proche région (Puget-sur-Argens, St-Raphaël). *Annales du Sud-Est Varois*, 6, pp. 7-15.
- FÉVRIER, P.A.; 1956: Les appareils de murs romains de Fréjus (Introduction à une étude des constructions de la Provence orientale). *Revue d'Études Ligures*, 22, 1, pp. 153-184.
- FITA, F.; 1884: Lápidas romanas del valle de San Millán, Vallada, Ternils y Denia. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 4, pp. 10-24.

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL, J. M.; 1993: Hallazgos epigráficos y numismáticos en las excavaciones del área del Tossal de Manises (1987-1990). *LNQT. Patrimonio Cultural de la Ciudad de Alicante*, 1, pp. 137-152.
- ALFÖLDY, G.; 1977: Ein Ziegelstempel mit dem Namen eines Senators aus Villajoyosa in der Hispania Citerior. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 27, pp. 217-221.
- ALMAGRO, M.; 1952: *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Monografías Ampuritanas, 2, Barcelona.
- ARANEGUI, C.; 1978: Una teja con marca L · HERENN del poblado de Sant Antoni (Bocairent, Valencia). *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15, pp. 223-228.
- ARRIBAS, A.; TARRADELL, M. i WOODS, D.; 1978: *Pollentia II. Excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*. Excavaciones Arqueológicas en España, 98, Madrid.

- FITA, F.; 1871: Inscripciones inéditas de Ampurias. *La Ilustración Española y Americana*, 12, pp. 210-211.
- GIRO ROMEU, P.; 1959: Una lápida romana en Sant Pere Molanta. *Ampurias*, 21, pp. 302-306.
- GISBERT, J. A.; 1991: El alfar romano de l'Almadrava (Setla-Mirrosa-Miraflor) y la producción de ánforas en el territorio de *Dianium*, Saguntum y el mar. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat Valenciana, València, pp. 114-116.
- HELEN, H.; 1975: *Organisation of Roman brick production in the first and second centuries A. D. An interpretation of Roman Brick Stamps*. Acta Instituti Romani Finlandiae, 9, Helsinki.
- LAMBOGLIA, N.; 1950: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana. Parte prima. Campagne di scavo 1938-1940*. Bordighera.
- LAUBENHEIMER, F.; 1985: *La production des amphores en Gaule Narbonnaise sous le Haut-Empire*, Annales Littéraires de l'université de Besançon, 327, Paris.
- LAUBENHEIMER, F.; 1990: *Sallèles d'Aude. Un complexe de potiers gallo-romain: le quartier artisanal*. Documents d'Archéologie Française, 26, Paris.
- LAUBENHEIMER, F.; 1991: Les vides sanitaires et les amphores de la porte d'Orée à Fréjus (Var). *Gallia*, 48, pp. 229-266.
- LLABRÉS, J. i ISASI, R.; 1934: *Excavaciones en los terrenos donde estuvo enclavada la ciudad romana de "Pollentia" (Balears, isla de Mallorca, término municipal de Alcudia)*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 131 (1933), Madrid.
- LLINÀS, J. i SAGRERA J.; 1993: Una construcció alt-imperial a Llafranc. Fases, estratigrafia i materials. *Cypsela*, 10, pp. 105-127.
- MIRÓ, J.; 1982-83: La producció d'ànforas al Maresme: una síntesi. *Laietana*, 2-3, pp. 228-244.
- PASCUAL, R.; 1980: Sobre algunas marcas anfóricas catalanas. *RSLig*, 56, 1-4, pp. 261-279.
- PIERA, A.; 1962: Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares. *Ampurias*, 24, pp. 283.
- PREVOSTI, M.; 1981a: *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Monografies Badalonines, 3, Badalona.
- PREVOSTI, M.; 1981b: *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró.
- PREVOSTI, M. i CLARIANA, J.F.; 1982-83: Nota sobre l'excavació de salvament realitzada a la zona de l'abocador d'escombraries de la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró). *Laietana*, 2-3, pp. 217-219.
- RIBAS, M.; 1988: *Els orígens de Mataró*. Zona edició, Mataró.
- RIBAS, M.; 1972: La villa romana de La Torre Llauder de Mataró. *NAH*, 1, pp. 117-180.
- RIBAS, M.; 1966: *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*. Excavaciones Arqueológicas en España, 47.
- RICO, Ch.; 1993: Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: L'exemple de la Tarraconaise d'après l'épigraphie. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 29, 1, pp. 51-86.
- RODÀ, I.; 1993: Los materiales de construcción en Hispania. *Pre-actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, vol. I, Tarragona, pp. 175-182.
- SAMM; 1977: *Carta dels vestigis arqueològics del terme municipal de Mataró*. Mataró.
- SÁNCHEZ REAL, J.; 1971-72: Los enterramientos romanos de la Vía Augusta. *Boletín Arqueológico de Tarragona (Estudis dedicats a la memoria de Mossèn Joan Serra Vilaró)*, 113-120, pp. 173-208.
- SERRA, J.; 1929: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 104 (1928), Madrid.
- SERRA, J.; 1930: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 111 (1929), Madrid.
- SERRA, J.; 1932: *Excavaciones en Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 116 (1930), Madrid.
- SERRA, J.; 1935: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 133 (1934), Madrid.
- STEINBY, M.; 1973-1974: Le tegole antiche di Santa Maria Maggiore. *Rendiconti delle Pontificia Academia Romana di Archeologia*, 46, pp. 101-133.
- STEINBY, M.; 1974-75: La cronologia delle "figlinae" doliari urbane dalla fine dell'età repubblicana fino all'inizio del III secolo. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 84, pp. 7-132.
- STEINBY, M.; 1978-1979: Appendice a CIL, XV, 1. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 86, pp. 55-88.
- STEINBY, M.; 1981: La diffusione dell'*opus doliare* urbano, *Società romana e produzione schiavistica. II. Merci, mercati e scambi nel Mediterraneo* (sota la direcció de A. Giardina i A. Schiavone), Roma, pp. 237-245.
- STEINBY, M. i SUOLAHTI, J.; 1977-78: *Lateres signati ostienses*. Acta Instituti Romani Finlandiae, VII, 1-2, Roma.
- TCHERNIA, A.; 1971: Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire. *AEspA*, 44, pp. 38-85.
- TREMOLEDA, J.; ROURE, A. i CASTANYER, P.; 1989: Vilauba: estudi preliminar del larari de la vil·la. *Cypsela*, 7, pp. 49-69.
- TREMOLEDA, J.; ROURE, A. i CASTANYER, P.; 1987: Recull i estudi de materials romans a l'àrea de Banyoles. *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, pp. 121-145.
- TULLA, J.; BELTRÁN, P. i COSME, D.; 1925-26: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 88, Madrid.
- VENY, C.; 1966: Algunas marcas de ladrillos y tejas encontradas en Mallorca. *AEspA*, 39, pp. 156-166.
- VENY, C.; 1965: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*. Biblioteca de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma, 15, Roma.
- VILÀ M. V.; GENERA, M.; HUTINGFORD, E. i MOLAS, M. D.; 1977-78: Aportaciones al conocimiento de la antigua *Blandae*. Estudio de una habitación romana. *Pyrenae*, 13-14, pp. 211-253.
- ZUCCA, R.; 1987: L'*opus doliare* urbano in Africa ed in Sardinia, L'Africa Romana. *Atti del IV convegno di studio (Sassari, 12-14 dicembre 1986)*, Sassari, pp. 659-677.